

DOI: 10.19266/1829-4286-2023-02-49-78

**Ռուս-թուրքական մրցակցային/համագործակցային
հարաբերությունների բնույթն ու հեռանկարները Հարավային
Կովկասում**

ԱՐՓԻՆԵ ԵՍԱՅԱՆ

Բյուրուսլի անվան պետական համալսարան

Հոդվածում ուսումնասիրվել է ռուս-թուրքական համագործակցության բնույթն ու ազդեցությունը Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում: Բացահայտվել են դրանց երկակի բնույթի պատճառները, նաև, թե որ դեպքերում են դրանք մրցակցային, որ դեպքերում՝ համագործակցային: Դիտարկվել են Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների առանձնահատկությունները ընդհանրապես և Հարավային Կովկասում՝ մասնավորապես, նրանց վարած քաղաքականության հիմքերն ու նպատակները, գործիքակազմը: Ներկայացվել են Հարավային Կովկասում այդ պետությունների մրցակցության և շահերի բախման հիմնական կիզակետերը, առաջացած լարվածության դեպքում դա մեղմելու համար երկու պետությունների վարած քաղաքականությունը: Որպես առանցքային իրադարձություններ քննարկվել են ռուս-վրացական և հայ-ադրբեջանական պատերազմները, առանձնացվել են դրանց հետևանքներն ու ազդեցությունը ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա: Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ աշխարհաքաղաքական դինամիկ զարգացումների և սուր մրցապայքարի համատեքստում Հարավային Կովկասում տեղի ունեցած լուրջ տեղաշարժերը սկսվել են ռուս-վրացական 5-օրյա պատերազմով և շարունակվել Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությանն առնչվող զարգացումներով: Դրանց վերջնական հանգուցալուծումը պայմանավորված կլինի հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորման ընթացքով և ելքով:

Բանալի բառեր

Ռուսաստան, Թուրքիա, համագործակցություն, մրցակցություն, Հարավային Կովկաս

Նախաբան

Ավանդաբար հակասական՝ միաժամանակ և՛ համագործակցային, և՛ մրցակցային բնորոշվող ռուս-թուրքական հարաբերությունների¹ մրցակցային բաղադրիչի կիզակետերից մեկը Հարավային Կովկասն է, որը դարձել է նոր աշխարհակարգի հաստատման համար մրցակցության թատերաբեմ: Որպես Եվրասիական կենտրոնի մի մաս², որի համար ընթանում է սուր աշխարհաքաղաքական պայքար, Հարավային Կովկասի նշանակությունը գնալով ավելի է մեծանում և այդտեղ ընթացող իրադարձություններն էլ ավելի դինամիկ բնույթ են ստանում: Մի կողմից տարածաշրջանում իրենց դիրքերն են փորձում բարելավել Արևմուտքն ու Թուրքիան, իսկ մյուս կողմից թուլանում են Ռուսաստանի դիրքերը, որոնց վերականգնման համար Մոսկվան ելքեր է որոնում:

Այս ամենը տարածաշրջանում երկու ազդեցիկ պետությունների՝ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի մրցապայքարի ուսումնասիրության անհարժեշտությունն էլ ավելի է մեծացնում՝ հասկանալու համար տարածաշրջանում այդ պետությունների շահերի բախման կետերը, պատճառները և հետևանքները, մրցակցության/համագործակցության հնարավորություններն ու հետևանքները: Քանի որ աշխարհաքաղաքական մրցապայքարը դառնում է ավելի ու ավելի կոշտ ու անհանդուրժող, մեծանում են ռուս-թուրքական հարաբերություններում «համագործակցություն/մրցակցություն» հավասարակշռության մարտահրավերները: Հոդվածի նպատակն է պարզել, թե որոնք են մրցակցության ու հավասարակշռության առավել զգայուն տարրերը և ինչպիսին են դրանց պաշարները հավասարակշռության խախտմանը դիմակայելու համար:

¹ Թորոսյան Տ., Արշակյան Գ., Ռուս-թուրքական մրցակցություն, թե՞ համագործակցություն, *Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես*, 1(5), 2016, էջ 5-34

² Mackinder H., The Geographical Pivot of History, *The Geographical Journal*, 1904, 23(4), 421-437.

Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի և Թուրքիայի վարած քաղաքականության մրցակցային բաղադրիչն ուղղված է տարածաշրջանում սեփական ազդեցության հաստատման ու մյուսի ազդեցության չեզոքացմանը, իսկ համագործակցային բաղադրիչը՝ «գործընկերոջը» մյուս մրցակիցների դեմ օգտագործմանը:

Հարավային Կովկասը, զբաղեցնելով կենտրոնական դիրք արևմուտքի և արևելքի, հյուսիս և հարավի միջև, ունենալով տրանսպորտային հանգույց դառնալու հեռանկարներ և լինելով էներգետիկ պաշարների տարանցիկ գոտի, կարևոր նշանակություն ունի տարբեր արտատարածաշրջանային տերությունների համար՝ այդ թվում և՛ հարևան, և՛ ոչ հարևան: Նոր աշխարհակարգի հաստատման համար գերտերությունների միջև լարված մրցակցությամբ պայմանավորված աշխարհի ներկայիս անկայուն իրավիճակում Հարավային Կովկասի նշանակությունն էլ ավելի է մեծացել և ռուս-թուրքական մրցակցության տիրույթից տեղափոխվել ավելի լայն՝ Արևելք-Արևմուտք մրցակցության տիրույթ: Առանց ուղղակի մասնակցության զարգացումների վրա փորձում է ազդել Իրանը, դրանց նկատմամբ տեսանելի հետաքրքրություն են դրսևորում Հնդկաստանն ու Չինաստանը:

Տարածաշրջանը բնորոշվում է էթնոքաղաքական հակամարտությունների առկայությամբ, դրանց պարբերաբար սրմամբ, այդ հակամարտություններում տարածաշրջանի բոլոր պետությունների ներգրավմամբ և արտաքին ուժերի մասնակցությամբ ու դրանցով իսկ պայմանավորված՝ տարբեր պետությունների շահերի բախմամբ: Տարածաշրջանում հատկապես ակտիվ են երեք հարևան ազդեցիկ տերությունները՝ Ռուսաստան, Իրան և Թուրքիա, որոնք մրցակցում են տարածաշրջանում իրենց շահերը առաջ տանելու և ազդեցությունը տարածելու համար: Այդ մրցակցությունը հատկապես սուր է արտահայտված Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև:

Արցախի, Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտություններն ուղղակիորեն ազդում են տարածաշրջանի երեք երկրների և հարևան երկրների միջև հարաբերությունների վրա: Աշխարհաքաղաքական առումով տարածաշրջանի էթնոքաղաքա-

կան հակամարտությունները թիրախ են դառնում առավել հզոր պետությունների քաղաքական, երբեմն էլ ռազմական միջամտության համար՝ այդպիսով դառնալով այդ պետությունների ազդեցության տարածման գործոններ³: Արդյունքում բուն հակամարտությունից բացի ևս մեկ «ճակատ» է բացվում տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական գործընթացներում ազդեցիկ պետությունների մրցակցության համատեքստում: Այդպիսի տերություններից առավել շահգրգռված են տարածաշրջանի հարևան պետություններ Ռուսաստանն ու Թուրքիան, որոնք մրցակցում են տարածաշրջանի երկրներին իրենց ազդեցության գոտի ընդգրկելու և կասայան էներգակիրներն իրենց նախընտրելի ուղիներով տեղափոխելու համար:

Ռուսաստանը ներգրավված է տարածաշրջանի բոլոր հակամարտություններում՝ պահպանելով իր ծանրակշիռ դերը տարածաշրջանի գործընթացներում: Դա պայմանավորված է Ռուսաստանի համար Հարավային Կովկասի կարևորագույն նշանակությամբ՝ որպես իր համար կենսական շահերի գոտի⁴: Իսկ Թուրքիայի համար Հարավային Կովկասը կարևոր է տարածաշրջանային գերտերություն դառնալու և ավելի հեռուն գնացող պանթյուրքիստական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Ռուս-թուրքական հարաբերությունները. մրցակցությունից՝ համագործակցություն

Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական հարաբերությունների խորքային պատճառները, նախադրյալները, մարտահրավերներն ու հեռանկարները գնահատելու համար հարկ է անդրադառնալ դրանց երկակի բնույթը պայմանավորող հանգա-

³ Davtyan E., South Caucasus and the Global Geopolitics, *Proceedings of INTCESS14-International Conference on Education and Social Sciences*, Istanbul, 3-5 February, 2014.

⁴ Нейшн Р. К., Россия и Кавказ, *Connections. The Quarterly Journal*, 2015, 14(2), 1-13.

մանքներին, որոնք ձևավորվել են դեռևս նախորդ դարի երկրորդ տասնամյակից, երբ փլուզվել էին Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունները և այդ լայնարձակ տարածքներում փորձ էր արվում ստեղծել միանգամայն նոր, ինչպես ռուսական, այնպես էլ թուրքական պետություններ:⁵ Թեև այդ շրջանին նախորդել էր մի շարք արյունալի պատերազմներով հագեցած տևական ժամանակահատված, որի ընթացքում կողմերը նպատակ ունեին ճշտելու Հարավային Կովկասում, Բալկաններում ու սևծովյան ավազանում իրենց տարածքներն ու ազդեցության գոտիները, սակայն 20-րդ դարաշրջանի առաջին քառորդում բախվեցին նույնաբնույթ խնդրի: Երկու պետություններն էլ այդ շրջանում հայտնվել էին Արևմուտքի քաղաքական շրջափակման մեջ: Ու այլ էլք չէր մնում, քան փորձել միասին դուրս գալ ստեղծված իրավիճակից: Առավել ևս, որ այդ շրջանում երկուսի համար էլ առավել գրավչ հեռանկարը Հարավային Կովկասում ազդեցության հաստատումն էր: Սակայն, քանի որ հնարավոր չէ նման ոչ մեծ տարածքը բաժանել իրար մեջ, թուրքերը համաձայնեցին, որ տարածաշրջանն ամբողջությամբ լինի նորաստեղծ կոմունիստական պետության կազմում՝ դրա փոխարեն Թուրքիային տրամադրվի զենք, զինամթերք, ոսկի՝ պետության պաշտպանության ու կայացման համար, իսկ թուրքական միավորման տեսակետից ռազմավարական նշանակություն ունեցող հայկական տարածքները՝ Նախիջևանն ու Լեռնային Ղարաբաղը, հայտնվեն Ադրբեջանի կազմում: Քանի որ վերջին հարյուրամյակներում պարբերաբար, յուրաքանչյուր դարը մեկ տեղի են ունենում աշխարհաքաղաքական փլուզումներ ու ազդեցության գոտիների վերաբաժանումներ, թուրքական միավորման խնդիրները մնում էին հաջորդ նման շրջանի համար: Նման հնարավորություն առաջացավ ԽՍՀՄ

⁵ **Թորոսյան Տ., Արշակյան Գ.**, Թուրքիայի արդի արտաքին քաղաքականության նախադրյալները, մարտահրավերներն ու հեռանկարները, *Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես*, 2(2), 2014, 141-162.

փլուզումով:⁶ Ուժային վակուումը Հարավային Կովկասում և նախկին ԽՍՀՄ թյուրքալեզու պետություններում Թուրքիային հնարավորություն էր տալիս այդ տարածաշրջաններում փորձել տարածել իր ազդեցությունը: 90-ականներին այդ փորձը չհաջողվեց, թեև Ռուսաստանը 90-ական թվականներին կենտրոնացած էր հիմնականում ներքին խնդիրների վրա:⁷

Ռազմական, տնտեսական, գաղափարական և այլ գործոնները հաճախ օգտագործվում են բնութագրելու համար ռուս-թուրքական կոնֆլիկտային և համագործակցային հարաբերությունները: Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել թուրք-ռուսական համագործակցության զարգացման երեք գործոն՝ տնտեսական հարցերում շահերի համընկում, Արմուտքի հետ խնդիրներ և քաղաքական լիդերների նմանություն: Երկու պետությունները հատկապես կենտրոնանում են տնտեսական համագործակցության հեռանկարների վրա: 1990-ականների սկզբին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև աշխարհաքաղաքական սուր մրցակցության կարգավորման համար մեծ նշանակություն ունեին տնտեսական շահերը: Թուրք-ռուսական հարաբերությունների աննախադեպ զարգացումը առևտրատնտեսական ոլորտում արձանագրվել է դեռևս 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից և վերածվել աշխարհառազմավարական գործոնի, կատարել այդ հարթությունում կայունացնող դեր⁸: Մյուս կողմից, չնայած տարածաշրջանային բախվող շահերին, Ռուսաստանի ազդեցության տիրույթ համարվող տարածքներից Թուրքիայի նահանջը⁹, երկու պետությունների անհամաձայնությունն արևմտյան գերիշ-

⁶ **Torosyan T.** The Return of Turkey. *Russia in Global Affairs*, July-September. 2009, 3, 120-129.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ **Արշակյան Գ.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության շրջանում, 2019, Երևան, Արտագերս, էջ 62-64:

⁹ **Öniş Z., Yılmaz Ş.**, Turkey and Russia in a Shifting Global Order: Cooperation, Conflict and Asymmetric Interdependence in a Turbulent Region, *Third World Quarterly*, 2015, 37(1), 77.

խանությամբ միջազգային համակարգի ձևավորմանը աշխարհաքաղաքական համագործակցության նրանց հիմնական խթաններից է:

Այնուամենայնիվ, չնայած Թուրքիան և Ռուսաստանը շարունակում են համագործակցությունն ընդլայնել և մեղմել հակասություններն ու թույլ չտալ, որ դրանք հասնեն անդառնալի կետի (որի ակնառու օրինակ է 2015թ. SU-24-ի կործանումից մեկ տարի չանցած ռուս-թուրքական հարաբերությունների վերականգնումն ու զարգացումը¹⁰), սակայն շատ հարցերում էլ մնում են հակամարտող կողմեր, ինչպես օրինակ Մերձավոր Արևելքում և Հարավային Կովկասում:

Ուկրաինական ճգնաժամի համատեքստում Թուրքիան փորձում է պահպանել հավասարակշռություն՝ մի կողմից խորացնելով հարաբերությունները Ուկրաինայի հետ և վաճառելով զենք ու զինամթերք, մյուս կողմից՝ չմիանալով Ռուսաստանի դեմ կիրառվող պատժամիջոցներին, ավելին՝ ամրապնդելով Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերը և փորձելով հանդես գալ որպես միջնորդ հակամարտության լուծման համար: Թուրքիայի այսպիսի մոտեցումը քիչ թե շատ նման է ռուս-վրացական պատերազմի ժամանակ ցուցաբերած մոտեցմանը: Մի դեպքում Թուրքիան հայտարարում էր, որ պաշտպանում է Վրաստանի տարածքային ամբողջականությունը, մյուս դեպքում՝ Ուկրաինայի, սակայն մինչև ժամանակ շարունակում է համագործակցությունը Ռուսաստանի հետ: Թուրքիայի այսպիսի զգուշավոր դիրքորոշումները Ռուսաստանն ընկալում է որպես Անկարայի ինքնուրույնության դրսևորում¹¹:

Ռազմական-ստրատեգիական սպառնալիքների հավասարակշռության փոփոխությունը սահմանում է ռուս-թուրքական

¹⁰ **Erşen E.**, Evaluating the Fighter Jet Crisis in Turkish-Russian Relations, *Insight Turkey*, 2017, 19(4), 85-103.

¹¹ **Isachenko D.**, Turkey and Russia: The Logic of Conflictual Cooperation, SWP Research Paper 7, 2021, German Institute for International and Security Affairs, DOI: 10.18449/2021RP07

հարաբերությունների բնույթը: Հատկապես այսօր, երբ աշխարհը միաբնեռության փոխարեն գնում է այլ՝ բազմաբնեռ աշխարհակարգի ձևավորման ճանապարհով, տարբեր տերություններ, որոնք ձգտում են ազդեցության տարածման, ունեն նաև նկրտումներ գերտերություն դառնալու համար՝ առնվազն տարածաշրջանային մակարդակով: Այս համատեքստում Թուրքիան ձգտում է առավել անկախ քաղաքականության՝ այդ ճանապարհին համագործակցելով նաև Ռուսաստանի հետ և երբեմն հակադրվելով ԱՄՆ-ին: Դրան նպաստում են վերոնշյալ տնտեսական շահերը, որոնք ռուս-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հիմք են դարձել, ինչպես օրինակ՝ սիրիական և ուկրաինական ճգնաժամերի դեպքում: Երբ քաղաքական շահերը տարբերվում են, սակայն չեն խզվում տնտեսական կապերը, վերջինները պատճառ են դառնում քաղաքական շահերի փոխզիջումային համադրման համար: Ընդ որում, աշխատելով համատեղ ռազամավարական նախագծերի իրականացման ուղղությամբ, նրանք միմյանց քաղաքականությանն ավելի մեծ կշիռ են հաղորդում այլ կողմերի հետ հարաբերություններում:

Ռուս-թուրքական հարաբերությունները ռուս-վարցական 5-օրյա պատերազմի համատեքստում

Տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռության փոփոխման մեկնարկը տվել է Վրաստանը: Ինչպես և բոլոր հետխորհրդային երկրներում, Վրաստանում ևս կառուցվածքային վերափոխումները սկիզբ են առել անկախացումից անմիջապես հետո, սակայն, որպես կանոն, այդ գործընթացը ժամանակագրորեն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ մինչև 2003թ. և 2003 թվականից կամ «վարդերի» հեղափոխությունից հետո: Անկախությունից հետո Վրաստանում ծայր առած խնդիրները հանգեցրին հասարակական դժգոհությունների, որոնք էլ ավելի մեծացան, և 2003 թ. նոյեմբերի 2-ի խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներն ի վերջո դարձան հեղափոխության առիթ, քանի որ ընտրությունները

դիտարկած ոչ կառավարական կազմակերպությունները հայտնել էին բազմաթիվ խախտումների մասին: Ստեղծված իրավիճակը հարմար առիթ էր Միացյալ Նահանգների համար՝ «գունավոր» հեղափոխության միջոցով ամրապնդելու իր ազդեցությունը Վրաստանում՝ ժողովրդավարական ինստիտուտների ամրապնդման հիմնավորումով¹²: Հարկ է նաև նշել, որ հեղափոխությանը հաջորդեց 2008թ. ռուս-վրացական 5-օրյա պատերազմը, որը ավարտվեց Վրաստանի պարտությամբ¹³:

Ընդհանուր առմամբ, «վարդերի» հեղափոխությունը նպաստեց, որպեսզի Վրաստանը մերձենա արևմտյան ինստիտուտների հետ: Դա լիովին փոխեց տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքը, իսկ Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը սկսեց մեծանալ: Այն խորհրդանշում է Վրաստանում ամբողջությամբ և տարածաշրջանում մասամբ Ռուսաստանի հեգեմոնիայի ավարտը, և միաժամանակ Միացյալ Նահանգների դիրքերի ամրապնդումը: Վրաստանի համար նոր տարածաշրջանային քաղաքականության կարևոր ուղղություններից դարձավ Թուրքիայի և Ադրբեյջանի հետ ռազմավարական, խոր և բազմաշերտ համագործակցությունը: Ընդհանուր առմամբ արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգը ենթադրում էր Վրաստանի արևմտականացում գրեթե բոլոր ուղղություններով: Դրան հատկապես նպաստեցին ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմը: Վրաստանը քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կապերը էլ ավելի խորացրեց ԱՄՆ-ի և Արևմուտքի հետ ընդհանրապես¹⁴:

¹² **Չախոյան Է.**, Վրաստանում «վարդերի հեղափոխության» ԱՄՆ-ի աջակցության հիմնական պատճառները, դերն ու նշանակությունը, *Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ*, 2022, 3, 46-62:

¹³ **Պետրոսյան Մ.**, Հարավային Կովկասի հակամարտությունների համեմատական վերլուծություն, Երևան, Հեղ. հրատ., 2020, 67-93:

¹⁴ **Davtyan E.**, South Caucasus and the Global Geopolitics, *Proceedings of INTCESS14-International Conference on Education and Social Sciences*, Istanbul, 3-5 February, 2014.

Վրաց-աբխազական և վրաց-օսական հակամարտությունները կարևոր տեղ են զբաղեցնում Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական աշխարհաքաղաքական մրցակցության շրջանակներում: Ռուսաստանի ներգրավվածությունը վրաց-աբխազական պատերազմում պայմանավորված է ռազմավարական, աշխարհաքաղաքական և տնտեսական մի շարք գործոններով: Գտնվելով Սևծովյան ավազանում՝ Աբխազիան մշտապես աշխարհաքաղաքական մեծ կարևորություն է ներկայացրել Ռուսաստանի համար¹⁵: Ի տարբերություն Արցախի, այն անմիջապես սահմանակից է Ռուսաստանին:

Թուրքիայի դիրքորոշումը այս հակամարտությունում միանշանակ չէր, և Անկարան կանգնել էր լուրջ երկընտրանքի առջև: Թե՛ Վրաստանը, թե՛ Աբխազիան մեծ կարևորություն էին ներկայացնում Անկարայի համար: Թուրքիայի համար կարևոր էր Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը, որը կապող օղակ էր Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև: Վրաստանը ևս կարևորում էր Թուրքիայի հետ հարաբերությունները, քանի որ ձգտում էր դրանք զարգացնելով նվազեցնել Ռուսաստանի ներկայությունը տարածաշրջանում: Բացի այդ, Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է, ուստի Վրաստանը Թուրքիայի հետ հարաբերությունները դիտարկում էր Արևմուտքի հետ հարաբերությունների համատեքստում, իսկ թուրքական սահմանն ընկալում էր որպես ՆԱՏՕ-ի սահման: Այդպիսով՝ ենթադրվում էր, որ Թուրքիայի հետ մերձեցումը կօգներ Վրաստանին սերտ հարաբերություններ հաստատել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի և առհասարակ Արևմուտքի հետ¹⁶:

¹⁵ Մարտիրոսյան Ս., Ռուս-թուրքական էներգետիկ մրցակցությունը Հարավային Կովկասում, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2020, 2(14), 133-157:

¹⁶Александрян Л., Эволюция турецко-грузинских отношений: новые тенденции (экономический и военно-политический аспекты), *Проблемы постсоветского пространства*, 2017, 4(2), 148-158; Մարտիրոսյան Ս., նշվ. աշխ.:

Թուրքիան մի կողմից պատուհան է ԱՄՆ-ի և Արևմուտքի համար դեպի Հարավային Կովկաս, մյուս կողմից, Վրաստանի համար՝ դեպի ԱՄՆ և Արևմուտք: ԵՄ անդամակցության նպատակով Թուրքիայի բանակցությունները մեծ կարևորություն ունեն Վրաստանի համար, քանի որ նա ցանկանում է դուրս գալ Կովկասյան պարփակված տարածաշրջանից: Բացի այդ, տարածաշրջանի մյուս մեծ տերության՝ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կոնֆլիկտայնությունը ստիպում է Վրաստանին գտնել դրա բալանսավորումը, հատկապես տնտեսական մարտահրավերները հաղթահարելու համար, և այդ բալանսավորող տերությունը Թուրքիան է¹⁷:

Թուրքիան արխագական հակամարտության ժամանակ հայտարարեց, որ հարգում է Վրաստանի տարածքային ամբողջականությունը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Թուրքիան մի շարք հաղորդակցային և էներգետիկ ծրագրեր ուներ Վրաստանի հետ: Անկարան գիտակցում էր, որ Մոսկվայի ազդեցության ուժեղացման դեպքում վտանգի տակ կարող են հայտնվել իր ծրագրերը, ուստի քայլեր ձեռնարկեց Վրաստանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու ուղղությամբ¹⁸:

Արխագիայի և Հարավային Օսիայի անկախությունը ճանաչելով՝ Մոսկվան ամրապնդեց իր ազդեցությունը Հարավային Կովկասի այդ տարածքներում, սակայն վերջնականապես զրկվեց Վրաստանից, քանի որ վերջինս հրաժարվեց Ռուսաստանից՝ «ընտրելով» Արևմուտքը: 2007-2008թթ.-ից սկսած վերադառնալով համաշխարհային քաղաքականություն՝ Ռուսաստանը կարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը և վերածվել ուժային ազդեցիկ կենտրոնի: Իսկ այդ համատեքստում Ռուսաստանի համար կարևոր էր Անկարայի հետ հարաբերությունների կայունացումը, երբ ստեղծվել էին դրա բոլոր նախադրյալները¹⁹: Վրաստանն էլ իր հերթին

¹⁷ **Balci B.**, Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus, *Insight Turkey*, 2014, 16(2), 43-52.

¹⁸ **Մարտիրոսյան Ս.**, նշվ. աշխ.:

¹⁹ Նույն տեղում:

կարողացավ դուրս գալ ռուսական ազդեցության գոտուց, որը իհարկե անհետևանք չմնաց. Վրաստանը ունեցավ տարածքային կորուստներ և չնայած զարգացման արևմտյան ուղին բռնեց, սակայն մինչ օրս էլ դեռ չի հաջողվել հասնել ԵՄ և առավել ևս ՆԱՏՕ անդամակցության, որը, սակայն, ստեղծված հակամարտությունների բռնկմամբ պայմանավորված աշխարհաքաղաքական այս բարդ և բեկումնային իրավիճակում անվտանգության ապահովման համար ավելի է կարևորվում, քան ԵՄ անդամակցությունը:

Չնայած պատերազմի ելքը ստիպեց Վրաստանին առավել սերտ հարաբերություններ կառուցել Թուրքիայի հետ, սակայն այստեղ էլ ի հայտ եկավ որոշ լարվածություն: Թուրքիան չդատապարտեց Ռուսաստանին՝ «անհամաչափ» ուժի կիրառման, ինչպես նաև Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի անկախության ճանաչման համար: Վրաց-ռուսական պատերազմում Թուրքիան պաշտպանել էր Վրաստանի տարածքային ամբողջականությունն ու սահմանների անձեռնմխելիությունը, սակայն, միաժամանակ, ընդունել էր Ռուսաստանի «բարոյական իրավունք»-ը՝ առանցքային դերակատարություն ունենալու հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում: Ռուս-վրացական պատերազմական գործողությունների ավարտից անմիջապես հետո պաշտոնական Անկարան, հղում անելով Մոնտրոյոյի կոնվենցիային, թույլ չտվեց Վրաստանին օգնություն տանող ԱՄՆ ռազմանավերին թուրքական նեղուցներով մուտք գործել սևծովյան տարածաշրջան: Այդ քայլը խիստ քննադատության արժանացավ Արևմուտքում: Այս քայլով Թուրքիան ցանկանում էր ոչ միայն պահպանել իր դիրքերը տարածաշրջանում, այլև ԱՄՆ-ին ցույց տալ իր նշանակալի դերակատարությունն ու անհրաժեշտության պահին ինքնուրույն գործելու վճռականությունը (այս նույն տրամաբանության մեջ է տեղավորվում նաև ռուս-ուկրաինական պատերազմում Ռուսաստանի դեմ պատժամիջոցներին Թուրքիայի չմիանալը): Միաժամանակ, դա կարևոր ուղերձ էր Ռուսաստանին՝ որպես աջակցություն:

Այսպիսով՝ ուրվագծվում են 2008թ. ռուս-վրացական պատերազմի մի քանի լուրջ աշխարհաքաղաքական հետևանքներ: Վրաստան-Ռուսաստան դիվանագիտական հարաբերությունների խզման արդյունքում տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը նվազեց, իսկ այդ բացը լրացնել են շտապում ԵՄ-ն և Թուրքիան: Պատերազմը ապացուցում է, թե որքան անկայուն է այս տարածաշրջանը և ուր կարող են հասնել հակամարտությունների սրացումները²⁰: Վիճելի տարածքների կորուստը խթան դարձավ հակառուսական հիմքերով ԱՄՆ-Վրաստան սերտ համագործակցության համար: Վրաստանը զրկվեց Աբխազիան և Հարավային Օսիան վերադարձնելու որևէ հնարավորությունից: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի տնտեսական և ֆինանսական ներթափանցումը Վրաստան մեծապես խախտեց տարածաշրջանի ուժային հավասարակշռությունը՝ Ռուսաստանին զրկելով Վրաստանի վրա ճնշում գործադրելու լծակներից: Աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը ենթադրում էր Վրաստան-Թուրքիա, Վրաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների ակտիվացում քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական և նույնիսկ ռազմական ոլորտում²¹: Եռակողմ հարաբերությունները կազմակերպվեցին նոր ձևաչափով՝ 2012թ. Տրապիզոնի համաձայնագրով, որտեղ հատկապես ընդգծվում է ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականությունը հարգելու սկզբունքը, միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անխախտությունը²²:

Ռուսաստան-Վրաստան սահմանի փակումը Վրաստանին տնտեսապես կախվածության մեջ դրեց Ադրբեջանից և Թուրքիայից:

²⁰ **Kakachia K. K.**, Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian–Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership? *Journal of Eurasian Studies*, 2011, 2, 15-20.

²¹ **Davtyan E.**, նշվ. աշխ.:

²² Trabzon Declaration Of The Ministers Of Foreign Affairs Of The Republic Of Azerbaijan, Georgia And The Republic Of Turkey, 08 June 2012, Trabzon, https://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa (10.02.2023).

Արդյունքում Հայաստանը ազգային անվտանգությունը ապահովելու համար ավելի խորացրեց հայ-ռուսական համագործակցությունը, ինչն ավելի մեծացրեց Ռուսաստանի նշանակությունը Հայաստանի համար: Ռուս-վրացական պատերազմից հետո նոր ձևավորված աշխարհաքաղաքական իրավիճակում Ռուսաստանն ազդեցությունը Հարավային Կովկասում պահպանեց երեք կետով՝ 102-րդ ռազմաբազան Հայաստանում, Արցախյան հակամարտությունը, սպառազինության մրցավազքը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև²³: Հետևաբար Հայաստանը Ռուսաստանի համար դարձավ տարածաշրջանում իր ազդեցությունը պահպանելու կարևորագույն հենակետ:

Ռուսաստանի հետ ակտիվ համագործակցությունը մեծացրեց Թուրքիայի դերակատարությունը տարածաշրջանում: Այդ առումով այն դարձել է տարածաշրջանի առանցքային երկիր, որը կարող է նկատելի ազդեցություն ունենալ ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի միջև պայքարի վրա՝ կախված իր էներգետիկ պլաններից և Մոսկվայի հետ հարաբերությունների զարգացումից: Իսկ եթե Թուրքիան համագործակցի ԱՄՆ-ի հետ և այդ համատեքստում հասնի Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման, Ռուսաստանի դիրքերը կթուլանան²⁴: Այս հնարավորություններից որևէ մեկից հրաժարումը կորստաբեր կլիներ Անկարայի համար, այդ պատճառով Թուրքիան փորձում է պահպանել երկու ուղղությունն էլ. մի կողմից պահպանում է Վրաստանի հետ կայուն հարաբերությունները և իրականացնում տնտեսական (էներգետիկ) ծրագրերը, մյուս կողմից Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները չեն տուժում: Սա Թուրքիային բնորոշ արդյունավետ իրավիճակային քաղաքականության դրսևորում է:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հարավային Կովկասի նշանակությունը Թուրքիայի համար իրականում շատ ավելի մեծ է, քանի որ

²³ Davtyan E., նշվ. աշխ.:

²⁴ Kakachia K. K., Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian–Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership? *Journal of Eurasian Studies*, 2, 2011, 15-20.

պլանները ավելի հեռու են գնում: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիայում վերածնվում է «Մեծ Թուրանի» գաղափարը, որի առանցքային նպատակն է Թուրքիայի գլխավորությամբ 120 մլն թյուրքալեզու բնակչությամբ և Արևմտյան Չինաստանից մինչև Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը ձգվող նոր թյուրքական աշխարհի ձևավորումը²⁵: Այդ առումով ուշագրավ է նաև, որ թուրք բնակչության թիվը ավելի է աճում Սամցխե-Ջավախեթի մարզում, որը մեծ մասամբ զգալիորեն համընկնում է հայերով բնակեցված Ջավախքի մեջ: Հատկանշական է նաև Ջավախքում թուրքական կողմի տնտեսական ակտիվությունը: Դա ունի հեռահար նպատակներ. այն մասնավորապես ուղղված է նշված տարածաշրջանի հայաթափմանը, ռազմավարական նշանակության օբյեկտների նկատմամբ վերահսկողության սահմանմանը, իսկ հետագայում նշված տարածաշրջանը թյուրքական տարրերով վերաբնակեցնելուն²⁶:

Ահսպիսով, ռուս-վրացական 5-օրյա պատերազմից հետո Թուրքիան այլընտրանք դարձավ Վրաստանի համար և կարողացավ իր ազդեցությունը տարածել Վրաստանում, երբ Վրաստանը Ռուսաստանի ազդեցության գոտուց դուրս եկավ: Թեև Վրաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից և Արևմուտքի հետ որոշ հարցերում լուրջ առճակատումների հետո զարմանալի չի լինի, որ 2024թ. նախատեսված խորհրդարանական ընտրություններից հետո արձանագրվի Վրաստանի արտաքին քաղաքականության շեշտադրումների նոր «վերաբեռնավորում»:

Հարց է առաջանում, արդյո՞ք նույն սցենարը կարող է կրկնվել նաև Հայաստանի դեպքում: Արդյո՞ք Արցախյան հակամարտության կարգավորման այս կամ այն ելքը միանման հնարավորություն կտա Թուրքիային Հայաստանում և ապա Հարավային Կովկասում առհասարակ հասնել լիարժեք ազդեցության:

²⁵ **Հովսեփյան Ա.**, Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության արդի դրսևորումները, *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն*, 2014, 5, 1(13), 55-63:

²⁶ Նույն տեղում

Իհարկե, պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Թուրքիան արդեն իսկ այստեղ ունի իր քաղաքական նախագիծը՝ Ադրբեջանը, և դրանով պայմանավորված լրացուցիչ գործիքներ առավելության հասնելու համար: Իսկ մյուս կողմից կա հայ-թուրքական էթնիկ հակամարտությունը և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև դեռևս չկարգավորված բազում խնդիրներ:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ազդեցությունը ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա

Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական մրցակցությունը ավելի ցայտուն է դրսևորվում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության դեպքում, որի հետ կապված այս երկու մրցակցող պետությունները տարբեր դիրքորոշումներ և խնդրի լուծման տարբեր մոտեցումներ ունեն: Արցախյան առաջին պատերազմի տարիներին Ռուսաստանը ձգտում էր կանխել Ադրբեջանի միջոցով տարածաշրջան ներթափանցելու Թուրքիայի հնարավոր փորձերը: Իսկ ըստ Թուրքիայի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության և կայունության սպառնալիք է: Իրականում այն պանթյուրքիստական գաղափարախոսության և դրա վրա հիմնված ծրագրերի իրագործմանը խոչընդոտող գործոն է Թուրքիայի համար, ուստի Թուրքիան չէր կարող շահագրգռված չլինել հակամարտությամբ²⁷:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ Թուրքիան աջակցում էր/է Ադրբեջանին և՛ գաղափարապես, և՛ ֆինանսապես, և՛ ռազմական աջակցությամբ, իսկ Ռուսաստանն աջակցում էր Հայաստանին՝ նպատակ ունենալով թույլ չտալ Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդում: Սակայն, մյուս կողմից, Ադրբեջանն ունի մի կարևոր գործիք, որից Վրաստանը և Հայաստանը զրկված են, այն է՝ անխաջրածնային ռեսուրսները: Եվ եթե Վրաստանը, լինելով տարանցիկ գոտի, ինչ-որ ձևով կարող է «օգուտ քաղել» այդ

²⁷Մարտիրոսյան Ս., նշվ. աշխ.:

գործիքից, ապա Հայաստանը ընդգրկված չէ էներգակիրների տեղափոխման ոչ մի ծրագրում: Հետևաբար Հայաստանի համար թուրք-ադրբեջանական տանդեմի դեմ պայքարելու գլխավոր հնարավորությունը դառնում էր Ռուսաստանի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը և այլ պետությունների հետ դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումը, որոնց հետ առկա էր շահերի ընդհանրություն: Այդուհանդերձ, ամեն ինչ այդքան պարզ չէր, ինչքան կարող է թվալ:

Թեև ակնհայտ է, որ Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը տեսականորեն գտնվում էր ժամանակին Թուրքիայի հռչակած «զրո խնդիրներ հարևանների հետ»²⁸ քաղաքականության շրջանակներում, սակայն իրականում ամերիկացի միջնորդների կազմակերպած երկու երկրների ոչ պաշտոնական շրջանակների մի քանի հանդիպումից այն կողմ այդ գործընթացը չանցավ: Խնդիրը միայն այն չէր, որ նման սկզբունքի հռչակումը պարզապես ցուցադրական ժեստ էր ու մյուս բոլոր հարևանների հետ նույնպես այդ «քաղաքականությունը» հաջողություն չգրանցեց: Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման համար Թուրքիան սահմանել էր նախապայմաններ, որոնցից մեկը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծումն է, մյուսը՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումից հրաժարումը: Այս խնդիրների առկայությունն անուղղակիորեն անդրադառնում է նաև ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա, քանի որ Հայաստանի հետ սահմանը փակելով՝ Թուրքիան արդյունքում խթանեց Ռուսաստանի ազդեցության ամրապնդմանը: Հայաստանի շրջափակված վիճակը նշանակում էր, որ Երևանը Մոսկվայի աջակցությունից ավելի կախյալ վիճակում էր հայտնվում անվտանգային և տնտեսական, հետևաբար և մյուս առումներով:

Սա, իհարկե, մյուս կողմից տեղավորվում է Հայաստանը մեկուսացնելու և շրջափակելու Ադրբեջանի ռազմավարության մեջ:

²⁸ Davutoglu A., Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, *Insight Turkey*, 2008, 10(1), 77-96.

Իսկ հայ-թուրքական հարաբերությունների առանց նախապայմանի կարգավորման անգամ արժարժումները խիստ քննադատության էին արժանանում Ադրբեջանի կողմից²⁹: Իսկ 2020թ. 44-օրյա պատերազմից և 2023թ. սեպտեմբերյան էթնիկ զտումներից հետո, երբ Ադրբեջանը և Թուրքիան խիստ շահեկան դիրքում են գտնվում, առանց նախապայմանների հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը պարզապես կորցնում է իմաստը Թուրքիայի համար: Ավելին, Թուրքիան առաջ է քաշում մի շարք նոր նախապայմաններ՝ սկսած Մեծամորի ատոմակայանի շահագործման դադարեցումից մինչև Ադրբեջանի տարածքային պահանջների կատարում:

1994 թ. կնքված զինադադարից հետո Արցախի և Ադրբեջանի շփման գծում մերթնդներթ մեծացող ու թուլացող լարվածությունը ի վերջո հանգեցրեց 2016թ. ապրիլյան 4-օրյա պատերազմին, որը կրկին կանգնեցվեց Ռուսաստանի միջնորդությամբ³⁰: Դա ևս մեկ անգամ հավաստեց Ռուսաստանի ծանրակշիռ դերակատարությունը Հարավային Կովկասում գործընթացների վրա:

Պատկերը փոխեցին 2020թ. 44-օրյա պատերազմը և դրան հաջորդած իրադարձությունները (Արցախի 9-ամսյա շրջափակումը, 2023թ. սեպտեմբերյան ռազմական ագրեսիան և, ի վերջո, Արցախի հայաթափումը):

2020թ. ադրբեջանաթուրքական ռազմական ագրեսիան նոր շրջափուլ սկսեց Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական մրցակցության համար: Չնայած Թուրքիան «ներխուժեց» Ռուսաստանի ազդեցության գոտի՝ ուղղակիորեն աջակցելով Ադրբեջանին, սակայն Ռուսաստանին հաջողվեց հասնել հրադադարի այնպիսի պայմաններով, որը հաստատեց Ռուսաստանի՝ որպես Հայաստանի

²⁹ **Balci B.**, Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus, *Insight Turkey*, 2014, 16(2), 43-52; **Արշակյան Գ.**, Օգոստոսյան ռուս-վրացական պատերազմի ազդեցությունը թուրք-վրացական հարաբերությունների վրա, *Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես*, 2014, 1(1), 137-155:

ու Ադրբեջանի միջև գլխավոր միջնորդի դերակատարությունը³¹: Իսկ Թուրքիան պատերազմի միջոցով փորձեց ակտիվանալ և իր ազդեցությունը ամրացնել Հարավային Կովկասում: Նախ բարձրաստիճան սպայակազմի միջոցով Ադրբեջանի զինված ուժերին նախապատրաստել և մարզել էր ՆԱՏՕ-ի ստանդարտներով, մատակարարել ժամանակակից ռազմական տեխնիկա, ռազմական ինքնաթիռների միջոցով ազրեսիայի ընթացքում կառավարել օդուժի, այդ թվում և «Բայրաքթարների» գործողությունները և ներգրավել ավելի քան 2000 սիրիացի վարձկաններ: Այդպիսով՝ Թուրքիան խախտեց Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև առկա ուժային հավասարակշռությունը³², որը փորձում էր պահպանել Ռուսաստանը:

Այնուամենայնիվ՝ պատերազմի ելքը մեծապես կախված էր Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի քաղաքականությունից: Այստեղ և՛ Ադրբեջանի, և՛ Հայաստանի հետ հարաբերությունները Ռուսաստանը հավասարապես կարևորում է, չնայած որ Հայաստանի հետ գտնվում է նաև ռազմական դաշնակցային հարաբերության մեջ, և Հայաստանը Ռուսաստանի գլխավորած երկու կարևոր կառույցների անդամ է՝ Եվրասիական տնտեսական միության (ԵԱՏՄ) և Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ)³³: Այս համատեքստում Հայաստանը և Արցախը միանշանակ կարևոր են ռուսական կողմի համար ոչ միայն տնտեսական, այլև ակնհայտորեն ռազմավարական տեսանկյունից: Առանց Հայաստանի այսօր, թերևս, Ռուսաստանի համար առավել դժվար կլինեք պահպանել իր ներկայությունը և ազդեցությունը Հարավային Կովկասում: Այդուհանդերձ, դժվար է չնկատել Հայաստանի իշխանությունների ակնհայտ հակառուսական և դեպի Արևմուտք ուղղված հակումները, որոնց

³¹ **Mankoff J.**, Regional Competition and the Future of Russia-Turkey Relations, A World Safe for Empire? A Report of the CSIS Europe, Russia, and Eurasia Program, January 2022.

³² **De Waal T.**, The Nagorny Karabakh Conflict in its Fourth Decade, CEPS Working Document, 2021-02, September 2021.

³³ Նույն տեղում:

ազդեցությունը իրադարձությունների զարգացման վրա դժվար է չնկատել:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանը դժվար երկրնտրանքի մեջ է հայտնվում. Հայաստանին չաջակցելը կնշանակի տարածաշրջանում անվտանգությունը երաշխավորողի իր կերպարի խեղաթյուրում և ՀԱՊԿ-ի վստահելիության նվազեցում: Իսկ աջակցել Հայաստանին կնշանակի Ադրբեջանին օտարեցնել՝ արդյունքում չշահելով ոչինչ³⁴: Ռուսաստանը հավանաբար չէր ցանկանա այնպիսի լուծման հասնել, որը շատ ավելի շահեկան է մի կողմի համար, քանի որ նրա համար կարևոր է հակամարտության առկայությունը, որի դեպքում կարող է մշտական ներկայություն ապահովել տարածաշրջանում:

Այնուամենայնիվ 2020թ. նոյեմբերի զինադադարի հայտարարությամբ Ռուսաստանը կարողացավ հասնել նրան, որ հակամարտության գոտում խաղաղապահ ուժերի տեղակայումով ապահովվի իր ներկայությունը³⁵: Չնայած նախկին ստատուս քվոյի փոփոխությունը արդեն իսկ հաջողություն էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար, սակայն Ադրբեջանը՝ Թուրքիայի համաձայնությամբ և աջակցությամբ նոր ազդեցիկ քայլերով ձգտում է ավելիին՝ օրակարգ մտցնելով այսպես կոչված «անկլավների» և «Զանգեզուրի միջանցքի» հարցը, երբեմն, ավելի հեռուն գնալով, «Արևմտյան Ադրբեջանի»՝ նկատի ունենալով Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մեծ մասը:

Ռուսաստանի համար 44-օրյա պատերազմի արդյունքում մարտահրավեր է նաև այն, որ «Հայաստան-Ադրբեջան» պայամանագրի միջնորդի դեր է փորձում ստանձնել ԵՄ-ն և Արևմուտքը՝ ընդհանրապես: Թուրքիան էլ, անմիջականորեն և աննախդեպ մասշտաբով միջամտելով հակամարտությանը, բարձրացնում է

³⁴ **Dumoulin M.**, Russia's indecision: Armenia and Azerbaijan return to violence <https://ecfr.eu/article/russias-indecision-armenia-and-azerbaijan-return-to-violence/> <https://ecfr.eu/article/russias-indecision-armenia-and-azerbaijan-return-to-violence/> (05.02.2023)

³⁵ **De Waal T.**, The Nagorny Karabakh Conflict in its Fourth Decade, CEPS Working Document, 2021-02, September 2021.

տարածաշրջանում իր դերը: Սակայն Թուրքիայի ազդեցության տարածումը պետք է տեղի ունենա Ռուսաստանի ազդեցության հաշվին, որի պատճառով էլ Ռուսաստանը հրաժարվեց հակամարտությունը լուծելու համար Թուրքիայի հետ երկկողմ գործընթաց սկսելուց³⁶:

Այնուամենայնիվ Ռուսաստանը այս հակամարտության համատեքստում դեռևս խոցելի վիճակում է: Ռուսասկան խաղաղապահ ուժերի տեղակայման ժամկետները նախատեսվում էր մինչև 2025թ.-ը, իսկ առաքելությունը կարող էր դադարեցվել, եթե նշված ժամկետից վեց ամիս առաջ կողմերից որևէ մեկը նման մտադրություն հայտներ³⁷: Չնայած կարելի էր կանխատեսել, որ Ադրբեջանը իր համաձայնությունը չէր տա խաղաղապահ առաքելությունը երկարացնելուն և հետագայում սանձազերծեր նոր պատերազմ, սակայն դեպքերը ավելի արագ ընթացան: 2022թ. դեկտեմբերին, զբաղեցնելով շահեկան դիրքեր, Ադրբեջանը շրջափակեց Արցախը և փակեց Արցախը Հայաստանին կապող միակ ճանապարհը՝ Լաչինի միջանցքը: Հայաստանի վարչապետ Ն. Փաշինյանը արցախյան հակամարտության լուծման համար իր պատրաստակամությունը հայտնեց հարցը քննարկել այդտեղ ապրող հայերի իրավունքների և երաշխիքների համատեքստում, ինչը Հայաստանի ավանդական դիրքի սկզբունքային փոփոխություն էր, քանի որ հակամարտության լուծման համար մշտապես ընդգծվել է կարգավիճակի հարցը: Այս փոփոխությունը նշանակում է, որ Ն. Փաշինյանը պատրաստ է Արցախը ճանաչել Ադրբեջանի մաս՝ «հայ բնակչության որոշակի երաշխիքներով»³⁸:

³⁶ **Dalay G.**, Turkish-Russian Relations in the Light of Recent Conflicts, Syria, Libya, and Nagorno-Karabakh, SWP Research Paper 5, 2021, German Institute for International and Security Affairs, doi:10.18449/2021RP05

³⁷ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը, <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/> (05.02.2023)

³⁸ **Dumoulin M.**, Russia's indecision: Armenia and Azerbaijan return to violence, commentary, European Council on Foreign Affairs, September 2022.

Հետագայում էլ հայտարարությամբ Ն. Փաշինյանը կրկին պատրաստակամություն հայտնեց խաղաղության պայմանագրի կնքման համար՝ նշելով, որ դրա արդյունքում կերաշխավորվի 29,800 կմ² տարածքում երկարատև խաղաղությունը³⁹: Վերոնշյալ պայմանով պայմանագրի կնքումը վերջ կդնի Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի վերջին հանգրվանին, Հայաստանն էլ ոչ միայն կկորցնի Արցախը վերջնականապես, այլև հետագայում կունենա լրջագույն անվտանգային խնդիրներ կապված արդեն Սյունիքի և Տավուշի հետ:

Իրադարձությունների զարգացումը հանգեցրին հենց այս վերջին իրողությանը: Արցախը 9 ամիս շրջափակումից հետո՝ 2023թ. սեպտեմբերին, ռազմական ուժի դիմելով, Ադրբեջանը ամբողջական վերահսկողություն հաստատեց Արցախում: Արդյունքում Արցախը հայաթափվեց, Հայաստանի մոտ 200 կմ² հայտնվեց ադրբեջանական զինուժի վերահսկողության ներքո և հնչում են նոր տարածքային պահանջներ:

Այս իրադարձություններից հետո Թուրքիայի համար բացվում են նոր հնարավորություններ: Թուրքիան հետևում է Նախիջևանից Հայաստանի հարավային հատվածով դեպի Կասպից ծով և Կենտրոնական Ասիա նոր տրանսպորտային ուղիների բացման իր նկրտումներին, որն էլ տեղավորվում է «Մեծ Թուրանի» ծրագրի մեջ: Իսկ զարգացումների տրամաբանությունը կտրուկ նվազեցնում է Ռուսաստանի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում: Սակայն դա դեռևս չի նշանակում մրցակցության մեջ Ռուսաստանի պարտություն: Այլ հարց է, թե արդյոք Ռուսաստանի ազդեցության նվազումը ժամանակավոր է, երկարաժամկետ, կարճաժամկետ, թե հիմնական⁴⁰: Ռուսաստանը դեռևս ունի տնտեսական և անվտանգային գործիքներ: Վրաստանը, օրինակ,

³⁹ Pashinyan issues contradictory statements on new agreement with Azerbaijan <https://armenianweekly.com/2022/09/14/pashinyan-issues-contradictory-statements-on-new-agreement-with-azerbaijan/> (06.02.2023)

⁴⁰ Russia in the South Caucasus: Losing Adapting, Overcoming, Guest Report, ed. Hugo von Essen, Stockholm Center for Eastern European Studies, 2, 2024.

ուկրաինական պատերազմով պայմանավորված Ռուսաստանի դեմ արևմտյան պատժամիջոցներին խուսափում է միանալ՝ հասկանալով, որ կարող է կրել տնտեսական լուրջ վնասներ⁴¹: Հայաստանը ևս տնտեսական և էներգետիկ կախվածության մեջ է Ռուսաստանից:

Ռուսաստանը կփորձի օգտագործել տնտեսական լծակը՝ տարածաշրջանում մնալու համար: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի հետ կապված, կնախընտրի բանակցությունների տարածաշրջանային ձևաչափը՝ հակադրվելով Արևմուտքի միջնորդական առաքելություն ստանձնելու ցանկացած փորձի: Այդպիսով դառնալով խաղաղության հասնելու միջնորդ՝ Ռուսաստանը կարող է վերականգնել իր դիրքերը⁴²: Եվ վերջապես, բարդ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և իրադարձությունների արագ զարգացումն ու հաճախ կտրուկ շրջադարձերը կարող են բոլորովին այլ իրավիճակ ստեղծել նաև Հարավային Կովկասում: Ռուսաստանի ազդեցության նվազմամբ Հարավային Կովկասում առաջացել է ուժային վակուում, որը լրացնելու են շտապում Արևմուտքն ու Թուրքիան: Իսկ Ռուսաստանը Արևմուտքի ներկայությունը և ազդեցությունը հնարավորինս նվազեցնելու համար ստիպված է համակերպվել Թուրքիայի հետ ձևավորված համագործակցություն/մրցակցություն ռեժիմին, որը տեղավորվում է ռուս-թուրքական հարաբերություններում ճգնաժամերի հաղթահարման ընդհանուր տրամաբանության մեջ:

Ռուս-թուրքական մրցակցության էներգետիկ բաղադրիչը

Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական հարաբերությունների բնույթը երկակի է նաև էներգակիրների տեղափոխման

⁴¹ **Avdaliani E.**, Playing with Fire: Georgia's Cautious Rapprochement with Russia, Carnegie Endowment for International Peace, 2023, <https://carnegieendowment.org/politika/90246> (23.03.2024).

⁴² **Melkonian S.**, Outlining Russias Future in the South Caucasus – An Armenian Perspective, Stockholm Center for Eastern European Studies, 2, 2024, 3-6.

ուրրտում: Այստեղ նրանք և՛ մրցակցում են կասպիական գազը Հարավային Կովկասով տեղափոխման ուղիների վերահսկման հարցում, և՛ համագործակցում ռուսական գազը Եվրոպա արտահանման հարցում⁴³: Դա պայմանավորված է մի կողմից տարածաշրջանում վերահսկողություն սահմանելու յուրաքանչյուր կողմի ձգտումներով, մյուս կողմից Ռուսաստանից Թուրքիայի էներգետիկ կախվածությամբ՝ ինչպես ներքին կարիքները բավարարելու, այնպես էլ էներգետիկ հար դառնալու համար:

Հարավային Կովկասը կարևորվում է որպես և՛ ռեսուրսակիր, և՛ տարանցիկ շրջան: Ընդ որում, որպես ռեսուրսակիր տարածաշրջանի ճանաչված պետություններից կարող է դիտարկվել Ադրբեջանը, որն, ըստ որոշ աղբյուրների, ունի նշանակալի քանակությամբ ածխաջրածնային ռեսուրսներ՝ 7 մլրդ. բարել նավթ և 1.3 տրլն. խորանարդ մետր գազ⁴⁴, իսկ երկրորդ կարգավիճակն ունեն կամ կարող են ունենալ բոլոր երեք ճանաչված պետությունները: Այդուհանդերձ, պաշարների տեսակետից Ադրբեջանի խոստումները Եվրամիությանն ու անդամ երկրներին, շատ ավելի համեստ են, քան գնահատումների արդյունքները:

Էներգետիկ երթուղիների շուրջ ռուս-թուրքական մրցակցությունը հիմնականում կապված է Արևմուտքի, հատկապես ԱՄՆ-ի գործուն աջակցությամբ Ռուսաստանը շրջանցող ուղիներով կասպիական էներգակիրները միջազգային շուկա հասցնելու հետ: Այդպիսի երթուղի է ԲԹՁ-ն՝ գործարկված 2005թ., որը Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղի այլընտրանքն է, և ԲԹԷ-ն՝ գործարկված 2007թ., որը Ռուսաստանը շրջանցող և Եվրոպա հասնող առաջին գազամուղն է⁴⁵: Թեև դրանք ավելի շուտ խորհրդանշական

⁴³ **Yesayan A.**, Russian-Turkish Relations in the Context of Energy Cooperation, *The Politnomos: Journal of Political and Legal Studies*, 2023, 1(1), 7-20.

⁴⁴ International Energy Agency, Energy Security, Azerbaijan energy profile, <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security> (22.03.2023)

⁴⁵ **Արշակյան Գ.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության շրջանում, 2019, Երևան, «Արտագերս», էջ 90-91:

նշանակություն ունեն, քան գործնական, քանի որ ապահովում են եվրոպական կարիքների միայն մի քանի տոկոսը:⁴⁶

Թուրքիայի դերը հատկապես մեծանում է Եվրոպայի համար՝ պայմանավորված ԵՄ գազային ճգնաժամով՝ ընդ որում երկկողմանիորեն. Եվրոպան ցանկանում է բազմազանեցնել էներգետիկ ռեսուրսների աղբյուրներն ու տեղափոխման ուղիները, իսկ Ռուսաստանը՝ այդ ռեսուրսները սպառողներին:

Իր էներգետիկ պահանջները բավարարելու համար ԵՄ-ն ձգտում է կյանքի կոչել «Հարավային գազային միջանցքը», որի համար նախատեսում էր/է մի քանի նախագծեր: Այդ նախագծերը ուղղակիորեն կապվում են Հարավային Կովկասի հետ, և դրանց մեջ ներգրավումը թույլ է տալիս Թուրքիային ծանրակշիռ ներկայություն ապահովել Հարավային Կովկասում: Սակայն այս միջանցքի մաս կազմող նախագծերը իրականում չեն լուծում ԵՄ-ի էներգետիկ ճգնաժամի խնդիրը, և արդյունքում ԵՄ-ին ու Թուրքիային չի հաջողվում ազատվել ռուսական գազի կախվածությունից:

2022թ. կրկին ակտիվացած ուկրաինական ճգնաժամով պայմանավորված, ԵՄ-ն ևս մեկ անգամ կանգնած է լուրջ էներգետիկ անվտանգային խնդիրների առջև. Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների լարվածության և Ռուսաստանի դեմ պատժամիջոցների պատճառով ԵՄ-ն ստիպված է հրաժարվել իր պահանջների մեծ մասը ապահովող ռուսական գազից՝ միննույն ժամանակ չունենալով իրատեսական այլընտրանքներ:

Փնտրելով այլընտրանքներ՝ ԵՄ-ն կրկին հայացքը ուղղում է դեպի Կասպյան ավազան: 2022թ. հուլիսին Բրյուսելն ու Բաքուն համաձայնագիր ստորագրեցին, ըստ որի 2022թ. Ադրբեյջանը Եվրոպա կարտահանի 12 միլիարդ խորանարդ մետր գազ՝ նախապես պայմանավորված 10 միլիարդի փոխարեն, իսկ մինչև 2027

⁴⁶ **Թորոսյան Տ.**, Նոր աշխարհակարգի ձևավորման ազդեցությունը Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման վրա. Ինքնորոշում, թե՞ ցեղասպանություն, *Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես*, 2022, 1(17), 5-52:

թվականը այդ թիվը կհասցնի 20 միլիարդի⁴⁷: Մակայն այս գործարքը ևս էական նշանակություն չի կարող ունենալ Եվրոպայում ստեղծված բարդ իրավիճակի հանգուցալուծման տեսակետից⁴⁸: Անգամ 12 միլիարդ խորանարդ մետր գազ մատակարարելու համար լրացուցիչ 1 միլիարդ խորանարդ մետրը Ադրբեջանը պատրաստվում է գնել Ռուսաստանից⁴⁹: Կասպյան ավազանից Եվրոպա էներգակիրների տեղափոխման այս նախագծերը ինչ-որ չափով կնպաստեն ԵՄ-ի էներգետիկ ճգնաժամի հաղթահարմանն ու Ռուսաստանից կախվածության թուլացմանը, եթե դրանց միացած լինեք նաև Թուրքմենստանը, սակայն տեսանելի ապագայում դրա հնարավորությունները դեռևս չկան:

Վերջին շրջանում դիտարկվում են որոշ նախագծեր, որոնք նախատեսում են, որ Ադրբեջանը 10 մլրդ մ³ գազ կգնի Ռուսաստանից՝ իբր սեփական կարիքների համար, իսկ իր պաշարներից ազատված նույնքան գազը կուղարկի Եվրոպա՝ պայմանագրային պարտավորությունը կատարելու համար: Ակնհայտ է, որ այդ սխեման ևս որևէ էական հարց չի լուծելու Եվրոպայի համար, սակայն վերջնականորեն կիմաստագրվի ռուսական գազից հրաժարվելու ԵՄ ծրագիրը, որի արդյունքում տուժում է միայն Եվրոպան՝ ավելի թանկ գին վճարելով թուրքական, ադրբեջանական բնական, ինչպես նաև չինական հեղուկ գազի (իրականում՝ Ռուսաստանից գնված և ԵՄ-ին վերավաճառված գազի) համար:

Այսպիսով՝ Կասպյան ավազանի էներգապաշարները տեղափոխելու և տարածաշրջանում էական ազդեցություն պահպանելու համատեքստում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև մրցակցություն/համագործակցությունը տեսանելի ապագայում էական փոփոխություններ չի կրի մատչելի էներգակիրների այլ

⁴⁷ The memorandum is a win for Baku while committing it to do little, <https://eurasianet.org/azerbaijan-and-eu-agree-to-strategic-energy-partnership>

⁴⁸ **Թորոսյան Տ.**, Նոր աշխարհակարգի . . ., նշվ. աշխ.

⁴⁹ «Газпром» поставит в Азербайджан до 1 млрд кубометров газа — компания, 18 Ноя 2022, ТАСС, <https://tass.com/economy/1538815> (25.03.2023)

աղբյուրների բացակայության պատճառով՝ իմաստագրելով ռուսական գազից ԵՄ անդամ երկրների հրաժարման գաղափարը: Զուգահեռաբար, Ռուսաստանի էներգետիկ ծրագրերի առաջարկները, ինչպիսին է «Թուրքական հոսքը», ավելի իրական են դառնում Թուրքիայի համար նույն էներգետիկ միջանցքի հեռանկարի տեսանկյունից, սակայն ավելի մեծ կախվածության մեջ է դնում Ռուսաստանի էներգետիկ ռեսուրսներից: Բացի այդ ստացվում է, որ Արևմուտքը, գազը գնելով Թուրքիայից՝ փորձելով շրջանցել Ռուսաստանը, ի վերջո կրկին գնում է ռուսական գազ ավելի թանկ գնով:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ վերլուծելով Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական շահերի բախման կիզակետերը, բացահայտելով դրա պատճառները, արդյունքում առաջացած խնդիրների լուծման հնարավորությունները՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

- Ռուս-թուրքական հարաբերությունները մրցակցային են իրենց հարևան տարածաշրջաններում, այդ թվում Հարավային Կովկասում ազդեցության հասնելու համատեքստում, և համագործակցային են հիմնականում պայմանավորված Արևմուտքի վարած քաղաքականությունից դժգոհությամբ և առաջացած ճգնաժամերը միասին լուծելու պատրաստակամությամբ:
- Ռուս-թուրքական հարաբերություններում մրցակցությունն ու համագործակցությունը ոչ թե հաջորդում են միմյանց, այլ ընթանում են զուգահեռ: Դա հաճախ պայմանավորված է լինում Թուրքիայի իրավիճակային քաղաքականությամբ և անկանխատեսելիությամբ և դրան ի հակադրություն Ռուսաստանի քաղաքականության կանխատեսելիությամբ:
- Մրցակցությունն արտահայտվում է երկարաժամկետ պլաններում, օրինակ՝ տարբեր տարածաշրջաններում (Սև ծով, Հարավային Կովկաս, Մերձավոր Արևելք, Կենտրոնական Ասիա) ազդեցության մեծացման և գերտերություն դառնալու ձգտում-

ներով, իսկ համագործակցություննը արտահայտվում է տվյալ պահին շահերի համընկմամբ և դրա շուրջ այլ հարցերում տարբերությունների ժամանակավոր չեզոքացմամբ:

- Թուրքիայի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում տեսանելի է նախ և առաջ Ադրբեջանում, ապա Վրաստանում, որտեղ հեշտությամբ տնտեսական ամուր կապեր հաստատվեցին 2008թ. ռուս-վրացական պատերազմից հետո, իսկ Ռուսաստանն իր հերթին, Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի խնդիրներով պայմանավորված, կորցրեց Վրաստանի վրա նշանակալի ազդեցությունը:
- Հարավային Կովկասում Մոսկվայի ու Անկարայի մրցակցությունը հիմնականում պայմանավորված է Արցախյան հիմնահարցով: Եթե Վրաստանի դեպքում 5-օրյա պատերազմի ելքը որոշեց նաև Վրաստանի արտաքին քաղաքականության վեկտորը և այն ամբողջությամբ հայտնվեց ոչ միայն Արևմուտքի, այլև Թուրքիայի ազդեցության տակ, ապա Հայաստանի դեպքում դեռևս վաղ է ասել, թե որ պետությունը կլինի գերիշխող դիրքում:
- 2020թ. Արցախյան պատերազմի համատեքստում Թուրքիան ակտիվացավ Հարավային Կովկասում, ու թեև սկզբնական շրջանում Ռուսաստանին հաջողվեց ռազմական ներկայություն ապահովել տարածաշրջանում, սակայն մրցակցության հետագա ընթացքը ավելի շատ կախված կլինի մի կողմից հայադրբեջանական հարաբերությունների հետագա զարգացումների վերաբերյալ կողմերի դիրքորոշումից, մյուս կողմից Հայաստանի որդեգրած ուղով: Չնայած 2023թ. Արցախից հայերի բռնի տեղահանումից հետո Ռուսաստանի դիրքերը էականորեն թուլացան, սակայն, դեռևս ունենալով շատ այլ լծակներ, Ռուսաստանը պահպանում է իր ներկայությունը և ամեն գնով կփորձի մնալ տարածաշրջանում՝ չկորցնելով ազդեցությունը Հայաստանում:
- Թեև Թուրքիան աննախադեպ ակտիվությամբ ներգրավվեց Արցախյան հակամարտությանը, սակայն ազդեցությունը

տարածել չի հաջողվում՝ բախվելով Ռուսաստանի շահերի հետ: Արդյունքում ոչ թե այս կամ այն կողմն է ազդեցության հասնում, այլ ստեղծվում է ուժային վակուում: Իսկ վերջնական ազդեցություն հաստատել կհաջողվի այն կողմին, որը կդառնա միջնորդ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության լուծման գործընթացում՝ ուղղակիորեն, թե միջնորդավորված: Ամենայն հավանականությամբ վճռորոշ ազդեցություն կունենան նաև Հայաստանում 2026թ. (կամ՝ մինչ այդ արտահերթ) խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները, քանի որ գործող իշխանությունը կորցնում է հասարակական վստահությունը, իսկ հաջորդը, մեծ հավանականությամբ, կտրուկ կփոխի արտաքին քաղաքական դիրքորոշումները:

- Հարավային Կովկասում ռուս-թուրքական մրցակցության ևս մեկ հարթություն է դեպի Եվրոպա էներգետիկ պաշարների տեղափոխման երթուղիների վերահսկողությունը, սակայն միևնույն ժամանակ համագործակցում են էներգետիկ այլ նախագծերում: Դա հեշտությամբ տեղավորվում է ն՝ Թուրքիայի էներգետիկ հաբ դառնալու ծրագրերի մեջ (որի համար Թուրքիան պատրաստ է համագործակցել ն՝ Արևմուտքի, ն՝ Ռուսաստանի հետ), ն՝ Ռուսաստանի՝ գազի արտահանման երթուղիների բազմազանեցման պլաններում:

The nature and prospects of Russian-Turkish competition/cooperation relations in the South Caucasus

ARPINE ESAYAN
Brusov State University

The article examines the nature and impact of Russian-Turkish relations in the South Caucasus region. The reasons for their dual nature were identified, as well as in which cases they are competitive and in which cases they are joint. The peculiarities of relations between Russia and Turkey in general and in the South Caucasus in particular. The Russian-Georgian and Armenian-Azerbaijani wars were discussed as key events, their consequences and impact on Russian-Turkish relations were highlighted: the foundations and goals of their policy, and tools were considered. The main hotbeds of competition and conflict of interests of these states in the South Caucasus were presented, as well as the policies pursued by the two states to mitigate this in case of tension. The study allows us to conclude that in the context of dynamic geopolitical developments and intense competition, serious shifts in the South Caucasus began with the 5-day Russian-Georgian war and continued with events related to the Nagorno-Karabakh conflict. Their final resolution will be determined by the process and outcome of normalization of Armenian-Turkish and Armenian-Azerbaijani relations.